

București—centru de tiparniță în secolul al XVI-lea

Muzeul de istorie a municipiului București a devenit în anii socialismului un puternic centru de cercetare a istoriei capitalei. Pe drept cuvânt se poate afirma că, atât materialul arheologic scos la lumină de colaboratorii muzeului cât și tematica și documentația tot mai diversificate și mai bogate, au contribuit în mod substanțial la cunoașterea mai profundă a trecutului capitalei țării noastre socialiste. Azi cunoaștem mai bine rolul pe care l-a jucat orașul în viața economică, socială și politică a țării. Sînt realizări remarcabile și în domeniul istoriei culturii; au fost abordate și cercetate o serie de aspecte majore privind viața cultural-artistică din trecutul bogat al orașului.

Istoria tiparului bucureștean, a cărții, a bibliotecilor și prin urmare a circulației ideilor a devenit și ea o temă din ce în ce mai mult abordată. Este firesc acest lucru, deoarece ea constituie un aspect major al dezvoltării culturale românești. La aceasta mai adăugăm că vreme îndelungată orașul de pe Dîmbovița a jucat un rol de seamă și în dezvoltarea culturală a popoarelor vecine, a popoarelor din Balcani în mod deosebit, mai ales în domeniul tipăririi cărților, a publicațiilor periodice etc.

Prețuind acest trecut al capitalei, care în prezent cunoaște o adevărată renaștere caracteristică de altfel orînduirii noastre socialiste pe toate planurile vieții, încercăm prin rîndurile ce urmează să aducem și noi o cărămidă la edificiul măreț al trecutului cultural al orașului București. Sîntem conștienți că această contribuție este modestă, dar sentimentul de omagiu izvorăște din recunoștința pe care o simțim ca o datorie față de ceea ce astăzi ne oferă viața culturală atât de bogată a capitalei.

Tiparul și cartea tipărită, aceste instrumente de păstrare și transmitere a informației, au constituit o latură importantă în dezvoltarea culturală a orașului București, poate mai importantă chiar decît sîntem dispuși să credem azi în vîrtejul vieții moderne. Cînd a pătruns și aici șcea revoluție care a fost multiplicarea mecanică a cărții? Întrebarea nu se pune pentru prima dată. Ea a fost formulată de mulți specialiști și pînă acum. Răspunsul, ținînd seama de informațiile existente pînă nu de mult, putea să fie dată numai în sensul în care s-a dat de mulți cercetători iluștri¹. Anul 1678 era anul care apărea pe

¹ Despre istoria tiparului bucureștean în epoca mai veche Cf. Dan Simonescu, *Din activitatea tipografică a Bucureștilor (1678—1839) în Bucureștii vechi. Buletinul Societății Istorice și Arheologice*, I—V (1930—1934), p. 118—135; Aurel Decoi,

prima carte, care indiscutabil era o producție a tiparniței bucureștene. Cheia înțelesului tipărită prin truda și strădania lui Varlaam, om de cultură remarcabil din secolul al XVII-lea, marca pînă nu de mult în conștiința noastră a tuturor începuturile tiparului în București². Nu dispuneam de informații, mai bine zis nu erau încă depistate știrile care să ne permită să plasăm acest început într-o perioadă mai îndepărtată. Părea paradoxal faptul că multe alte centre din Țara Românească și Moldova, fără să mai pomenim de cele din Transilvania au cunoscut încă din secolele XVI-XVII-lea arta multiplicării mecanice a cărții, iar orașul de pe Dîmbovița să nu cunoască această artă decît din ultimul sfert al veacului al XVII-lea încoace, deși el juca un rol mai important în dezvoltarea culturală a țării decît multe alte centre. Interesant este însă faptul că și în acest caz paradoxul nu era din domeniul realității obiective, ci din cel al cunoașterii. Azi ne stau la dispoziție știri sigure, dovezi incontestabile că prima tiparniță bucureșteană s-a înființat nu în ultimul sfert al veacului al XVII-lea ci cu un secol mai înainte, adică în jurul anului 1573 și că prima tipăritură realizată în această tiparniță apărea cu data de 1582.

Rezultatul la care s-a ajuns azi constituie rodul unor cercetări mai noi, la care și-au adus contribuția mulți savanți și oameni de știință români și străini. Fără să reconstituim drumul destul de anevoios parcurs de cercetare (am făcut aceasta într-un alt studiu)³ vom arăta doar că apariția primei tiparnițe în București legată de numele ieromonahului Lavrentie a evoluat mult timp într-o direcție ce nu oferea nici un punct de sprijin pentru a lega activitatea lui Lavrentie de orașul de pe Dîmbovița. Cu toții eram convinși alături de cei care au semnalat pentru prima dată în bibliografiile străine sau românești de carte veche cirilică exemplare din tipărișurile acestui tipograf că el activa în Transilvania, la Brașov sau în alte centre. În istoriografia română la un moment dat s-a încetățenit acea părere formulată de Nicolae Iorga că ieromonahul Lavrentie este una și aceeași persoană cu diaconul Lorinț, care tipărea la Brașov și la Alba Iulia cărți cu caractere chirilice în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Știrile despre Lavrentie erau foarte puține, ele au fost strînse din acele exemplare defecte care au păstrat numele lui doar în xilografurile ce apăreau în frontispicii și dintr-o însemnare din care reieșea că el a vîndut unul din aceste exemplare fostului staroste din Putna la o dată a cărei exactitate a fost pusă la îndoială nu fără temeii. Exemplarele cunoscute pînă nu de mult nu au păstrat textul epilogului unde de obicei tipograful își indicau numele, data și locul tipăririi cărții. În mod firesc în aceste con-

Din tipărișurile orientale la București în secolul al XVIII-lea, în *Revista istorică română*, XV (1945), p. 365—371; Barbu Teodorescu, *Circulația vechii cărți bisericești de București (1598—1830)*, în *Glasul Bisericii*, XX (1961), nr. 9—10, p. 879—921; Tit Simeedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740—1750, în Biserica Ortodoxă Română*, LXXVIII (1965), nr. 9—10, p. 845—842; Al. Alexian, *Din cărțile vechi Mitropoliei din București*, în *Glasul Bisericii*, XXVI (1967), nr. 5—6, p. 609—639.

² Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1963, p. 217—222.

³ L. Demény, *Tiparnița bucureșteană în secolul al XVI-lea*, în *Studii. Revistă de istorie*, XVI (1972), nr. 2, p. 203—224.

diții se căutau alte căi de a stabili coordonatele principale ale editării cărților lui Lavrentie. Erau însă și multe îndoieli. S-au exprimat și păreri, care nu puteau fi ușor contrazise, că Lavrentie nu ar fi fost tipograf, ci doar un xilograf modest. Totuși cercetarea evolua. S-a afirmat, apoi s-a argumentat din ce în ce mai convingător că sub aspectul caracteristicilor tipografice nu se poate stabili nici un fel de identitate între cărțile tipărite de diaconul Lorinț și cele ale lui Lavrentie ieromonahul⁴. La argumentele de ordin tipografic s-au adăugat ulterior și argumente de altă natură⁵.

Dezlegarea problemelor atât de controversate în privința activității tipografice a lui Lavrentie putea să găsească o soluție fundamentală numai pe baza unor informații noi. S-a început o depistare sistematică a exemplarelor de *Tetraevanghel* slavon imprimat de Lavrentie⁶. Rezultatul a fost mai mult decât surprinzător. S-a găsit sfârșitul epilogului în exemplarul aflat la Biblioteca publică din Leningrad pe baza căruia s-a făcut datarea cărții⁷. Omul de știință bulgar Peter Atanasov a publicat pentru prima dată textul primei părți a epilogului după exemplarul din Biblioteca „Elenka și Kiril D. Avramov” de la Sviștov⁸. Acest text a fost publicat de Peter Atanasov și în traducere românească în „Revista bibliotecilor”⁹. În acest epilog se scrie printre altele: „Drept aceea și eu ieromonahul Lavrentie am rvinut cu ajutorul Sfințului Duh și cu dragostea cea către dumnezeieștile sfinte biserici, am scris această... carte *Tetraevanghel*... în zilele binecuvîntatului... dom-

⁴ Ferenc Hervay, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle, in Magyar Könyvszemle* (Revista cărții maghiare), 1963, nr. 3, p. 290—311; L. Demény, *Noi contribuții la activitatea tipografică a lui Lavrentie, in Revista bibliotecilor, XXII* (1969), nr. 4, p. 219—227.

⁵ Al. Măres, *În legătură cu activitatea tipografică a diaconului Lorinț, in Limba română, XIX* (1970), nr. 2, p. 135—137.

⁶ Până acum sînt cunoscute următoarele exemplare de *Tetraevanghel* slavon: 2 exemplare la Biblioteca Universității Babeș-Bolyai din Cluj; 2 exemplare la Biblioteca Academiei R. S. România; 1 exemplar la Biblioteca publică din Leningrad, 1 exemplar la Biblioteca V. I. Lenin din Moscova, 1 exemplar la Biblioteca Muzeului de istorie religioasă din Sofia a Sfințului Sinod; 1 exemplar la Biblioteca „Ivan Vazov” din Plovdiv; 1 exemplar la Biblioteca „Elenka și Kiril D. Avramov” din Sviștov, 1 exemplar la Biblioteca națională din Sofia.

⁷ D. Lemény, *Noi contribuții...*, p. 223—227.

⁸ Exemplarul de la Sviștov a fost semnalat în 1931 de Gheorghiu P. Hristov în studiul *Staropečatni knigi i rukopisi v citalištata biblioteka v Svištov* (Cărți vechi tipărite și manuscrise în biblioteca din Sviștov), publicat în *Jubiléen sbornik na citališteto „Elenka i Kiril D. Avramovi” v gr. Svištov* (Culegere jubiliară de studii privind „Biblioteca Elenka și Kiril D. Avramov” din Sviștov), 1931, p. 142—144. Autorul încă atunci a arătat că din textul epilogului rezultă clar tipărirea cărții la București în timpul lui Alexandru al II-lea Mircea. Studiul lui Gh. Hristov publicat într-o carte provincială a ocultat atenția tuturor cercetătorilor de pînă acuma. Astfel că a fost nevoie ca Peter Atanasov să facă din nou descoperirea exemplarului, publicînd de data aceasta, în cadrul unei prezentări mai ample a activității lui Lavrentie, integral textul epilogului în articolul *Cetirievenghelieto na Ieromonah Lavrentii* (*Tetraevanghelul lui Lavrentie ieromonahul*) apărut în *Starobilgarska literatura. Izledovanii i materiali* (Literatura bulgară veche. Cercetări și materiale), vol. I, Sofia, 1971, p. 413—440.

⁹ În versiunea originală slavonă textul a apărut la noi împreună cu reproducerea fotografică a filelor de epilog în studiile: L. Demény, *Tipărița bucureștenă...*, p. 209—211. Traducerea cf. Peter Atanasov, *Tipografia din București a ieromonahului Lavrentie in Revista bibliotecilor, XXV* (1972), nr. 3, p. 171—175.

lui nostru Io Alexandru Voievod, în timpul arhierului kir vlădica Eftimie; pentru aceasta eu robul lui Dumnezeu și mai mic între călugări ieromonah Lavrentie și cu ucenicul meu Iovan ne-am trudit pe lângă cetatea București pe râul Colentina și am ridicat mănăstirea cu hramul Sfintului proroc înainte mergătorul Ioan Botezătorul și într-însa am făcut tipar. Am făcut aceasta zece ani pînă am creat forme și matrițe... Aceasta s-a sfârșit în anul de la nașterea lui Hristos 1582¹⁰.

Datarea cărții tipărite de Lavrentie. Din textul epilogului rezultă destul de clar *Tetraevanghelul slavon* la care Lavrentie ieromonahul și ucenicul său au lucrat timp de 10 ani a fost terminat în 1582. Această dată a fost pusă la îndoială mai întâi pornindu-se de la datarea făcută de Gebhard Blücher pe baza analizei filigranelor hîrtiei pe care s-au tipărit exemplarele aflate la Cluj. Regretatul filigranolog afirma că acest tetraevanghel a fost tipărit în jurul anului 1574—1575, nu mai tîrziu¹¹. La această părere s-a asociat și Al. Mareș, care mai aducea în discuție și data însemnării de pe unul din exemplarele din Cluj. Publicînd textul însemnării, din care rezultă că Lavrentie a vîndut cartea fostului staroste de Putna Broștog, el arată că la sfîrșit există o dată scrisă de altă mînă, anume anul 1576. În mod firesc Al. Mareș arată că o carte nu putea fi vîndută înainte de a fi tipărită și deci punea la îndoială anul 1582 ca an de tipărire al *Tetraevanghelului slavon* al lui Lavrentie. El afirma chiar, în ciuda dovezilor concludente, că acel fragment de epilog din exemplarul de la Leningrad s-a rătăcit dintr-o altă carte și a fost atașat din întîmplare la *Tetraevanghelul* lui Lavrentie¹². Această presupunere a trebuit să fie definitiv abandonată după ce prima parte a epilogului a fost găsită tot într-un exemplar din *Tetraevanghelul* lui Lavrentie. Mai mult, s-a constatat că acel cuvînt care se termină în fragmentul cu data din exemplarul din Leningrad începe în fragmentul de epilog din exemplarul de la Sviștov. Subliniem și faptul că atît caracterele poligrafice ale fragmentului de epilog cît și hîrtia pe care el a fost tipărit sînt identice cu caracterele poligrafice ale *Tetraevanghelului* lui Lavrentie și cu hîrtia pe care s-a imprimat întreg textul. Pe de altă parte o examinare a istoriei tiparului chirilic european ne-a arătat că în întreg acest tipar nu găsim nici un *Tetraevanghel slavon* care să fi fost tipărit în 1582 și de la care să fi ajuns fragmentul de epilog la cartea lui Lavrentie.

O examinare a documentelor moldovenești din ultimul sfert al secolului al XVI-lea a arătat totodată că este îndoielnică tocmai data scrisă de altă mînă la însemnarea privitoare la vînzarea exemplarului de la Cluj fostului staroste de Putna, Broștog. Este importantă tocmai precizarea din însemnare că Broștog la data cumpărării nu mai era staroste, că el cumpărase cartea după ce a fost staroste, ori în documentul

¹⁰ Filigranele brașovene și tipăriturile chirilice din secolul al XVI-lea, în *Revista bibliotecilor*, XX (1967), p. 424; Idem, *Considerații filigranologice asupra „Evangeliarului slavon” al lui Lavrentie*, *Ibidem*, XXII (1969), nr. 12, p. 741—742.

¹¹ Al. Mareș, *Un capitol din istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea: Tipăriturile ieromonahului Lavrentie*, în *Studii și cercetări lingvistice*, XXI (1970), nr. 6, p. 645—667.

din 18 aprilie 1584 dat de Petru Șchiopul la Iași¹² el încă era staroste de Putna, deci numai după această dată putea să achiziționeze *Tetraevanghelul* de la Lavrentie. În felul acesta nu data de 1582 care figurează în epilogul cărții, ci data de 1576 scrisă de altă mână după însemnarea pomenită rămâne cea discutabilă.

Se părea deci că nu avem motive să ne îndoim de anul 1582 ca dată de tipărire a cărții. Cu toate acestea Gebhard Nussbächer din Brașov a reluat discuția într-un articol recent publicat¹³ Pornind de la faptul că în epilog figurează numele lui Alexandru al II-lea Mircea, domn al Țării Românești între 1568 și 1577 și cel al Mitropolitului Eftimie (1568—1575) ca sprijinitori ai editării cărții, Nussbächer crede că nu poate să fie data de 1582 ca an al tipăririi, căci la acea dată nici Alexandru al II-lea Mircea nu mai trăia, nici Eftimie nu mai era mitropolit. După el tipograful a scris greșit data: în loc de 7082 stil bizantin (decu 1574 stil creștin apusean) el a scris 1582. Totodată Nussbächer se îndoiește de faptul că tipărirea cărții ar fi durat 10 ani, căci în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea nu ne mai întâlnim cu un asemenea caz.

Se impun câteva precizări. Mai întâi subliniem că în epilog Eftimie nu mai figurează în calitate de mitropolit ci în cel de arhiepiscop, deci în felul acesta trebuie să rectificăm cele spuse de Nussbächer. Eftimie nu mai era în 1582 mitropolit dar arhiepiscopul era. Totodată nu avem motive să ne îndoim de lungă durată a tipăririi, deoarece Lavrentie afirmă în epilog că singur a trebuit să facă patrițele și matricele, precum și formele pentru tipar. O examinare mai atentă a caracteristicilor poligrafice ale tipăriturilor lui Lavrentie ne dovedește tocmai faptul că mijloacele de care el dispunea erau modeste și că chiar și literele de rind nu s-au tipărit de pe o singură matriță! Nu poate fi luat în considerare nici faptul că încă din 1575 Mihnea Turcitul figurează slături de tatăl său Alexandru al II-lea Mircea ca sprijinitor al editării unor cărți slavone de către Coresi. Lavrentie a reținut deci sprijinul inițial pe care l-a primit de la Alexandru al II-lea Mircea și de la Eftimie pentru editarea cărții sale. În acest fapt nu este și nu poate fi nimic care să contravină realității.

Am presupus și noi că acel diaconus Buchdrucker care în 1573 a fost trimis de vlădica la Brașov pentru a cumpăra o presă de tipar era tocmai Lavrentie. Cu această ocazie el a cumpărat și hirtia de la Brașov pe care treptat, pînă la 1582 a tipărit cartea sa. Nu avem deci suficiente temeiuri să ne îndoim de data de 1582 scris de Lavrentie la sfîrșitul cărții sale, în epilog.

Locul tipăririi cărților lui Lavrentie. În epilogul reprodus mai sus se afirmă răspicat că Lavrentie își avea tipărița în apropierea cetății Bucureștilor, pe rîul Colentina, la mănăstirea unde este hram sfîntului prooroc înaltnu mergătorul Ioan Botezătorul. Care era mănăstirea aceasta? Răspunsul ni-l oferă documentele date de Mihnea Turcitul

¹² Documente privind istoria României. Veacul al XVI-lea. A. Moldova, vol. III, București, 1951, p. 250.

¹³ Gernot Nussbächer, *Das älteste Bukarester Druckwerk*, in *Karpaten Rundschau*, 10 (1938) din 10 martie 1972.

la 1585¹⁴ și cele emanate de Matei Basarab. Din aceste documente rezultă clar că este vorba de mănăstirea Plumbuita, important lăcaș de cultură feudală, întemeiat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Aici a funcționat deci prima tiparniță bucureșteană care și-a început activitatea în jurul anului 1573 și după zece ani de muncă grea Lavrentie ieromonahul și ucenicul său Iovan terminau *Tetraevanghelul* slavon. În legătură cu activitatea lui Lavrentie am mai semnalat și altă dată că el a scos și o a doua ediție a *Tetraevanghelului* slavon cunoscută azi pe baza exemplarelor aflate la Biblioteca V. I. Lenin din Moscova și la Biblioteca Ivan Vazov din Plovdiv¹⁵. Totodată, Al. Mareaș a descoperit la Biblioteca Bisericii Sf. Nicolae din Scheii Brașovului câteva file dintr-o *Psaltire* slavonă tipărită tot de Lavrentie¹⁶.

În felul acesta activitatea tiparniței bucureștene condusă de Lavrentie ne apare într-o lumină cu totul nouă și capitala țării noastre încă din secolul al XVI-lea se înscrie printre acele 10 centre în care funcționau tiparnițe în acel secol. Începutul tiparului bucureștean trebuie deci plasat nu în perioada ultimului sfert al secolului al XVII-lea, ci în cea a ultimului sfert al veacului al XVI-lea.

Bucarest-centré typographique au XVI-ème siècle

RÉSUMÉ

Récemment, en Bulgarie, on a trouvé un exemplaire du *Tetraevanghel* (livre contenant les quatre évangiles) imprimé par Lavrentie en 1582, dont la première partie de la posteface du livre s'est conservée. Il résulte de son texte que Lavrentie le moine et son disciple (novice) aidés par Alexandre le Second Mircea, le prince régnant de la Valachie et Eftimie le Métropolitte, ont fondé à Bucarest, une typographie au monastère qui sera nommé plus tard Plumbuita. En cette typographie ont été édités trois livres : deux éditions du *Tetraevanghel* (les quatre évangiles) et un *Psautier*. On a donc déterminé qu'une typographie fonctionnait à Bucarest dès le dernier quart du XVI-ème siècle, un siècle avant de ce qu'on savait jusqu'à présent. Lavrentie et son disciple (novice) sont les premiers typographes bucarestois connus jusqu'aujourd'hui.

¹⁴ Documente privind istoria României. Veacul al XVI-lea, B. Țara Românească ; Stoica Nicolaișcu, Documente cu privire la istoricul Bucureștilor, în *București. Revista Muzeului Municipiului București*, 1935, nr. 1, p. 102.

¹⁵ O descriere mai amplă a acestei ediții vezi în studiul nostru *Tiparnița bucureșteană în secolul al XVI-lea*, în *Studii. Revista de istorie*, XXV (1972), nr. 2, p. 218—219.

¹⁶ Al. Mareaș, Un capitol din istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea, în *Studii și cercetări lingvistice*, XXI (1970), nr. 6, p. 683—687.